

Однак, ознайомившись із постановами комісії, що працювала в Ялті, генерал залишився невдоволеним. Аргументи, які висловлювали її члени на користь звуження сутності земельної реформи, він відхилив, визнавши їх слабкими. Г. Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників кримського селянства.

На цей раз вона працювала у Сімферополі 21-25, 27 квітня 1920 р. Перед початком її роботи П. Врангель у наказовій формі висловив своє побажання Г. Глинці зрушити справу з мертвої точки, не обмежуватися відписками [15, 146]. Попри оновленість членства „особливої комісії”, між її учасниками єдність думок була відсутньою. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на вирішення земельної проблеми. Перша група, очолювана В. Налбандовим, вважала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Вони розмірювали приблизно так. З часом ситуація зміниться. У разі перемоги Білого руху Петро Миколайович без їхньої участі, на власний розсуд проведе в життя земельні зміни. У випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В. Оболенський, К. Зайцев – виступала за негайнє закріплення за селянами орендованих та самозахоплених земель [14, 17].

Рішення, прийняті комісією у Сімферополі, за своїм змістом нагадували проект В. Колокольцева, а тому не були затверджені П. Врангелем [16]. Головнокомандувач змушений був утретє змінювати склад земельної комісії. До неї увійшли В. Оболенський, представники селянського союзу, О. Аладайн – екс-лідер трудовиків Першої думи, П. Зубовський та інші. Делегати від селянського союзу та О. Аладайн внесли на розгляд Головнокомандувача власний проект земельної реформи – справа зрушила з місця. Г. Глинка за допомогою П. Зубовського склав новий законопроект, діаметрально протилежний за своїм змістом тим, що були підготовлені в Ялті та Сімферополі 18 травня 1920 р. на нараді начальників управлінь під головуванням П. Врангеля, голова земельної комісії ознайомив присутніх із затвердженім варіантом „Закону про землю”.

П. Врангель підписав проект „Закону про землю” разом із іншими документами, які регламентували роботу земельних установ, переход за викуп у власність одноосібних селянських господарств земельних угідь, відчужених у казні, поміщиків. Вони були опубліковані 25 травня 1920 р. До цього пакету документів входили: „Повідомлення уряду із земельного питання”, „Наказ про землю”, „Правила про передачу розпорядженням Уряду казенних, Державного Земельного Банку і приватновласницьких земель сільськогосподарського призначення у власність господарів, що її обробляли”, „Тимчасове Положення про земельні установи”.

Таким чином, є підстави твердити, що земельні комісії білогвардійських урядів із розробки проектів аграрних нововведень у своїй діяльності керувалися не лише інтересами великих землевласників, а й враховували загальні соціально-економічні обставини, властиві сільському господарству України зазначеного періоду, та прагнення селянства. Їхня робота перебувала під безпосереднім контролем А. Денікіна, П. Врангеля. Вироблені ними проекти відображали

об'єктивні устремління селян володіти землею, навіть за викуп, спрямовувалися на покращення селянського добробуту.

1. Верстюк В. *Передмова // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упорядники: В. Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003.*
2. Павличин О. *Історіографія української революції 1917–1921 рр. // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія за редакцією Л. Защільніяка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004.*
3. Кин Д. *Деникінщина. – М.: Госиздат, 1927.*
4. Иллерицкая Е. *Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. – М.: Наука, 1981.*
5. Думова Н. *Кадетская контрреволюция и её разгром. – М.: Наука, 1982.*
6. Деникин А. *Очерки русской смуты // Вопросы истории (далі – В. И.). – 1994. – № 3.*
7. *Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь (далі – К. Ж.). – 29.08.1919. – № 4.*
8. Ярошевич А. *Земля и деревня // К. Ж. – 12.09.1919. – № 4.*
9. Деникин А. *Очерки русской смуты // В. И. – 1994. – № 4.*
10. Плетнєв В. *Что дает крестьянину Добровольческая армия // Заря России. – 17.09.1919. – № 1.*
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 35.
12. *Официальное сообщение Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России от 25.05.1920. // Таврический голос (далі – Т.Г.). – 6.06.1920. – № 245.*
13. Валентинов А. *Кримская эпоха // Архив русской революции: В 22-х т. – М., 1991. – Т. 5.*
14. Оболенский В. *Крым при Врангеле. – М.-Л., 1928.*
15. Росс Н. *Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982.*
16. Гензель П. *История земельного закона // Т. Г. – 7.06.1920. – № 246.*

В. Г. Зарубін

„ДРУГЕ ВИДАННЯ” СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П.М. ВРАНГЕЛЕМ (1920 р.)

Серед різноманітної діяльності Правителя Півдня Росії, Головнокомандуючого Руської армії генерал-лейтенанта П.М. Врангеля особливе місце займає аграрна реформа, которую він – єдиний з вождів білого руху – вирішив здійснити, хоча й на відносно невеликій підконтрольній території, що перебуває нині в межах України.

Період правління П.М. Врангеля, здавалося б, вивчено досить докладно, як у роботах істориків радянського періоду, так і в сучасніх. Крім того, за останні десятиліття дослідникам стали доступні численні мемуарні свідчення, закордонні публікації, є можливість вільно працювати в різноманітних архівах, друкувати свої вишукування. Однак аграрна історія окресленого періоду, на наш погляд, не знайшла всебічного відображення в наукових дослідженнях. Також дотепер існують різні точки зору на особу самого Правителя Півдня Росії та його найближчих сподвижників: від дуже зневажливого до піднесено панегіричного.

Автор статті ставить за мету об'єктивно оцінити аграрну реформу П.М. Врангеля, її результати. Об'єкт

вивчення – внутрішня політика П.М. Врангеля, предмет – спроба проведення аграрної реформи.

На нашу думку, П.М. Врангель не терпів ні лівих, ні надто правих, відкритих реакціонерів. Перші його відштовхували своєю балаканиною й перманентною критикою, інші – невмінням ураховувати помилки минулого, пристосовуватися до дійсності та, у той же час, змінювати цю дійсність у напрямку дозрілих тенденцій.

Самого П.М. Врангеля-політика можна кваліфікувати як консервативного опортуніста (один із лідерів кримських кадетів князь В.О. Оболенський писав про „здоровий опортунізм” Врангеля [1, 381]), прагматика, реформатора столицінського типу. Його погляди уточнювалися в бесідах із близькими за духом людьми: П.М. Шатіловим, О.В. Кривошеїним, П.Б. Струве, в аналізі причин поразки А.І. Денікіна та О.В. Колчака. Однак П.М. Врангель неодноразово повторював, що готовий працювати з будь-ким, хоч із соціалістами, аби тільки вони робили діло. Йому недарма приписували фразу: „Хоч із чортом, але проти більшовиків”.

Життєвий досвід, звичне коло спілкування диктували П.М. Врангелеві монархічні пристрасті та й характер у нього був відповідний. Однак Врангель умів підкорити особисте інтересам цілого, як він іх розумів. „Мій особистий смак не має ніякого значення” [2, 219], – говорив він, усвідомлюючи себе не часткою, а „державною особою”, що розуміє, що відродити в Росії монархію немислимо. Дозволимо собі маленький полемічний випад. На підставі чого С.В. Карпенко робить висновок: „Врангель бився над тим, щоб... пожвавити труп російської буржуазно-поміщицької монархії” [3]. Ми такої підстави не бачимо. Захоплюватися абстракціями було не в характері барона.

Формуючи адміністрацію, П.М. Врангель постійно зштовхувався з кадровою, як би ми казали, проблемою: еміграція не вірила в міцність його режиму. Страшнувато було залишати тепле, уже обжите місце та відправлятися в кримську невідомість, звідки можна було і не повернутися. Заклики до патріотизму вже не допомагали. Так що, можливо, не всі виці врангелівські чиновники були адекватні своїм посадам.

20 травня (дати за старим стилем, що діяв на підконтрольній П.М. Врангелеві території) після наполегливих умовлянь барона, у Севастополь прибув О.В. Кривошеїн (з 1896 р. – товариш начальника, в 1902 – 1905 рр. – виконуючий обов’язки начальника Переселенського управління Міністерства внутрішніх справ, прихильник збереження селянської общини, потім – найближчий співробітник П.А. Століпіна), який хотів спочатку розібратися в кримських реаліях, а тому утримувався від будь-яких обіцянок. Однак у розпал наступу Російської армії П.М. Врангеля проти червоних, нарешті, зважився на розpacливий, на думку багатьох, що цінували його (приміром, П.М. Мілюкова), крок, залишився в Криму, був 6 червня призначений помічником П.М. Врангеля й не покинув його до кінця кримської епопеї.

Особа О.В. Кривошеїна викликала серед сучасників суперечливе ставлення. Деяких, наприклад, Я.О. Слащова, дратувала його підприємницька жила. Та й у Криму, обіймаючи другий після диктатора пост, О.В. Кривошеїн не міг утриматися від участі в акціонерних підприємствах, угод, які могли в часі загального нещастя видатися сумнівними з огляду на моральність. Однак у знанні справи, умінні об’єднувати навколо себе людей різних поглядів йому не могли відмовити навіть його недоброзичливці.

П.М. Врангель буквально схилявся перед О.В. Кривошеїним. „Людина видатного розуму, виняткової працевдатності”, „видатний адміністратор”, „людина виняткової ерудиції, культурності й широкого кругозору”... Далі особливо важливо: „Належачи всію свою попередньою службою до державних розумів старої школи, він, звичайно, не міг бути серед тих, хто готовий був прийняти революцію, але він ясно усвідомлював необхідність її врахувати. Він умів пристосуватися до нових умов роботи, що вимагає незвичайного імпульсу й не терпить шаблону” [2, 71].

Газети тих років періодично на своїх сторінках розміщували подяки О.В. Кривошеїну, підписані Правителем. Лазарету Корніловської ударної дивізії було присвоєно ім’я Олександра Васильовича Кривошеїна [4]. Це, звичайно, анекдотично, але звучить по-своєму символічно: адже О.В. Кривошеїн і був запрошений для того, щоб витягти важкохворого – „білу справу”.

Опонент О.В. Кривошеїна В.О. Оболенський по-іншому ставився до нього. Так, для нього О.В. Кривошеїн – щирий патріот, так, він – „людина великого розуму, яка краще багатьох розуміє всю глибину змін, що відбувалися в російському житті, і ясно представляє собі, що повернення до минулого немає. Ale... він все-таки був вихованцем бюрократичного режиму. ...Довга бюрократична служба створила в ньому відомі звички й зв’язки з певним колом людей”. І якщо „по основних рисах психології” П.М. Врангель „залишався ротмістром Кавалергардського його величності полку”, то О.В. Кривошеїн – „таємним радником і міністром великої самодержавної Росії” [1, 381]. І той, і інший далі „реформ згорі” піти не могли за будь-яких обставин.

П.М. Врангель був одним із вождів білого руху, хто, взявшись владу, мав уже чітку програму дій на найближче майбутнє, причому програму розгорнути, що охоплює всі сторони життя. Непередбачений й мало чим обумовлені експромти в денікінському дусі не були йому властиві.

О. Оболенський вважав, що в політиці П.М. Врангеля на початку травня відбувся різкий поворот. Якщо він дебютував відмовою від походу на Москву на користь змінення південноросійської державності, з рішення надати широку автономію народам і піти, за посередництва союзників, на перемир’я з більшовиками, то незабаром, перемінивши курс, перейшов до грубої воївничості [1, 374-375]. На нашу думку, це не вповні так. Ретельно проаналізувавши всі декларації, програмні документи, заяви, накази й інтерв’ю П.М. Врангеля із квітня по жовтень, стає очевидним, що червоною ниткою проходять через них ті ж ідеї, що були сформульовані на початку правління. Звичайно, неминучим стали корективи й модифікації, але сутність, яка підтверджує, що диктатор залишився вірний обраній стратегії, залишилася колишньою. І, напевно, не його, точніше, не тільки його провінна в тому, що досягти мети так і не вдалося.

Квінтесенцію внутрішньої політики П.М. Врангеля добре віддзеркалює його афоризм „хліб і порядок” (з наказу № 179) [5]. Розшифрувавши його, виявимо три кити, на яких ґрунтувалися надії режиму: земельні і земська (передоачалася і міська) реформи й вільна торгівля.

8 квітня П.М. Врангель наказав почати розробку заходів щодо аграрного питання. У квітні (починаючи з 11-го числа) – травні 1920 р. інтенсивно працюють комісії під головуванням сенатора Г.В. Глинки, колишнього товариша міністра землеробства й начальника Переселенського управління. Зміст намірів П.М. Врангеля чітко окреслив О.В. Кривошеїн: „...Якщо ставка на колективний розум господарського

селянства виправдає себе, то ми зможемо з гордістю й задоволенням сказати, що закладено міцний фундамент майбутньої великої Росії” [6]. Владі потрібна була міцна опора, а таку вона бачила, подібно П.А. Столітіну, у міцному, що твердо стоїть на ногах, земельному власнику – селянині-фермері, а також хліб для армії.

Аграрні перетворення на зразок столипінських мали в Криму свій шанс. Так, відповідно до деяких підрахунків, після столипінського указу 9 листопада 1906 року 76 % общинників Криму виявили бажання одержати земельну ділянку в приватну власність [7, 142].

В особистому архіві П.М. Врангеля збереглася записка Г.В. Глинці, у якій Правитель пропонує основні положення реформи: землю на правах приватної власності передати тому, хто неї обробляє, крім торгівлі або експлуатації за допомогою оренді; площи (включаючи поміщицькі), що перевищують установлений розмір, відчужуються за певну плату на користь безземельних або малоземельних селян; висококультурні господарства зберігаються недоторканими [7, 144-145].

Насправді вийшло щось схоже, але інше. Досить радикальні пропозиції П.М. Врангеля наразилися на сильний опір великих земельних власників, що мали, до речі, більшість у комісіях. Незважаючи на це, 25 травня 1920 р. публікується наказ Головнокомандуючого „Про землю” і пакет документів із земельного питання [2, 435-454]. Його основний зміст зводився до того, що землі казенні й приватновласницькі, розміри яких не підлягають відчуженню (визначаються волосними земськими зборами), у першу чергу ті, що не обробляються або здаються в оренду, передаються через держапарат трудовим селянам за плату у розмірі 1/5 середнього врожаю з десятини щорічно протягом 25 років.

Документи були написані надзвичайно заплутаною бюрократичною мовою. Тому влітку виходить друком доступніша для селянського сприйняття брошурा „Вся земля - народу у власність (загальнодоступний виклад земельного закону 25 травня 1920 року)”. Наведемо уривок з неї:

„Більшовики-комуністи й інші соціалісти говорять, що вони віддають землю народу, але, не визнаючи зовсім права власності на землю, вони вважають, що земля повинна належати або державі, або комунам, а окремі господарі можуть землею користуватися тільки тимчасово, з дозволу комісарів, комнезамов і комун; за їхніми законами й поняттями повсякчас кожного господара можна позбавити землі й віддати його землю комуні або інший особі. Новий Земельний Закон теж відає землю народу, але не народу взагалі, а передає її закріплює її за кожним окремим господарям, до того ж у вічну, спадкову й непорушну власність. Тому у власність, що тільки селянин-власник, що твердо знає, що земля буде завжди належати йому, не пошкодує на неї праці, добре її обробить і поліпшить, чого не зробить ні орендар, ні наймач” [Цит. за: 7, 168-169].

Як же зустріло селянство цю другу столипінську реформу і як вона йшла? П.М. Врангель оптимістичний у своїх спогадах: „Дух нового закону був зрозумілий населенню” [2, 348]. Обстеження земель і визначення норм землеволодіння в більшості волостей закінчилися. Дякі заможні селяни зволіли відразу виплатити всю викупну суму поміщикам і стати повноправними власниками. Зіграли свою роль і активна пропаганда закону, і невдоволення більшовицькою „продрозверсткою”.

Незабаром виявилися дві обставини. Перша. Незважаючи на заяву П.М. Врангеля: „Я сам поміщик і в мене першого прийде ділити землю!”, – усілякий

опір проведенню реформи чинили поміщики, агітуючи проти закону, вживаючи заходів щодо його саботування, зганяючи орендарів зі своїх земель і т.п. Друга. Вичікувальна позиція селянства. Селянський розум, оперуючи досвідом громадянської війни, відмовлявся вірити в солідність режиму „однієї губернії”, воліючи чекати результату воєнних дій. Реформа була доведена до кінця тільки в маєтку Акманай Фліберера-Шатілова Мелітопольського повіту, де 22 селянина одержали у власність орендну землю. Втім, не було й серйозних протестів.

На початку липня 1920 р. завершила свою роботу комісія з розгляду законопроекту про волосне земство, що працювала під головуванням начальника цивільного керування С.Д. Тверського. Волосна реформа з'явилася закономірним „доважком” до земельної. У наказі від 15(28) липня П.М. Врангель зазначав: „Кому земля, тому й розпоряджатися земською справою, тому й відповідати за неї й за порядок її запровадження” [2, 454]. Відновлювалося скасоване денікінським урядом волосне земство. Виборче право одержали землевласники, духівництво, осілі орендарі й службовці. Мова йшла, таким чином, про формування переважно селянського самоврядування, але із застереженням: голова волосної управи виконує обов'язки волосного старшини й цій якості підпорядковується повітовому начальникові. Це і забезпечувало збереження бюрократичного контролю над земськими установами.

У вересні 1920 р. положення про волосне земство було доповнене положенням про земство повітове. Відповідно до останнього, повітові земські збори мали право висловити губернаторові свої міркування про подальшу долю губернського земства. „Якщо повіти визнають необхідним, губернська організація буде збережена, але вже як доорганізований сполучник земств, у протилежному випадку вона може бути замінена обласною земською організацією або зовсім знищена” [8].

Це був курс на усунення земської опозиції.Вся сільська інтелігенція – учителі, лікарі, фельдшери... втрачали права участі у волосних земствах. (...) Фактично це було скасування старого земства, що існувало за рахунок „цензової” або „демократичної” інтелігенції, що мало свої традиції. Створювалося нове селянське самоврядування з переважним впливом волосних старшин, підпорядкованих адміністрації” [1, 389]. Ліквідувалося посередництво між владою й народом в особі інтелігенції. Народжувалася вертикаль: бюрократія – селянство, що немає проміжних щаблів. 20 вересня 1920 р. було створено перше волосне земство – Донузлавське. До кінця врангелівського правління їх було вже 68.

Таким чином, у проведених реформах позначилися всі суперечливості П.М. Врангеля-політика. Будучи прагматиком, він не міг не враховувати існуючих реалій, але при цьому не міг і переступити через власні переконання, не врахувати думки свого оточення.

1. Оболенский В. Крым при Врангеле // Деникин, Юденич, Врангель: Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М., 1991.
2. Врангель П. Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.) – М., 1992. – Часть II.
3. Карпенко С. Врангель в Крыму: „левая политика правыми руками” // Свободная мысль. – 1993. – № 15.
4. Крымский вестник. – 1920. – № 6(19). 09.
5. Крымский вестник. – 1920. – № 13 (26). 10.
6. Крымский вестник. – 1920. – 27. 07 (3. 08).
7. Росс Н. Г. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982.
8. Крымский вестник. – 1920. – 24. 09 (7. 10).